

Inhoud

- Woord vooraf 7
Christien Brinkgreve
- 1 Het eigen verhaal 10
Christien Brinkgreve
- 2 Het eigen verhaal 22
Egbert te Velde
- 3 Biologie en evolutie 46
Egbert te Velde
- 4 Vroeger: door het lichaam bepaald 70
Egbert te Velde
- 5 Vroeger: het vrouwelijk domein 98
Christien Brinkgreve
- 6 Bevrijding en onafhankelijkheid 114
Christien Brinkgreve
- 7 Beleid en gelijkheid 144
Christien Brinkgreve
- 8 Uitstel: demografische en medische gevolgen 164
Egbert te Velde

9 Hoe verder: gelijk maar niet hetzelfde 188
Egbert te Velde

10 Hoe verder: het belang van kinderen 204
Christien Brinkgreve

Noten 217

Literatuurlijst 254

Woord van dank 268

Over de auteurs 270

Woord vooraf

Christien Brinkgreve

Voorjaar 2004 ontmoetten we elkaar in een Utrechtse radiostudio, waar we te gast waren om te praten over ons werk: Egbert te Velde over zijn afscheidsrede als hoogleeraar voortplantingsgeneeskunde, en ik over mijn recent verschenen boek *Vroeg mondig, laat volwassen*. Ik zei daar een paar knorrige dingen over de manier waarop de vrouwenemancipatie hier vorm heeft gekregen, hoe jammer de verschraling is van cultuurkritiek tot louter aandacht voor de arbeidsmarktpositie van vrouwen, en hoe groot de problemen zijn van jonge vrouwen die wel kinderen willen krijgen maar bang zijn daarmee hun positie op het werk op het spel te zetten. Te Veldes afscheidsrede bleek over precies hetzelfde onderwerp te gaan, en na afloop ontstond de wens er samen een boek over te schrijven.

De weg die we hebben afgelegd om tot vergelijkbare opvattingen te komen inzake vrouwen, kinderen en emancipatie verschilt. Afgezien van het sekseverschil hebben we een andere beroepsachtergrond: Egbert te Velde is medisch specialist, ik ben socioloog. Te Velde raakte onder de indruk van de verhalen die hij in zijn spreekkamer te horen kreeg van jonge vrouwen: het getob en gearzel of ze wel of geen kinderen wilden, en zo ja wanneer; hij werd zich bewust van de druk waaronder ze stonden: van hun wens carrière te maken en de angst met een kind hun positie te verliezen, van de noodzaak geld te verdienen, van de last die de werkgever ondervindt als ze het werk een tijdlang onderbreken. Maar de biologische klok tikt, en de wens om een kind te

krijgen wordt sterker. Hij constateerde hoe slecht de voorzieningen in dit land zijn, en weet hoe met het klimmen der jaren de vruchtbaarheid daalt. Met kunst- en vliegwerk is er dan nog van alles mogelijk, maar dat brengt kosten en risico's met zich mee. Zijn oratie ging hier al over, en de boodschap van zijn rede werd vertaald in de slogan 'Een slimme meid krijgt haar zwangerschap op tijd'.

Wat Te Velde in zijn spreekkamer te horen kreeg heb ik aan den lijve ervaren: als vrouw met de kansen die deze tijd biedt om te studeren en te werken en ook kinderen te krijgen. Ik hoefde niet te kiezen, zoals eerdere generaties vrouwen dat wel moesten doen, maar dat wil niet zeggen dat het zonder slag of stoot ging. Ik had de bekende problemen van het vinden van goede oppas en het knagende gevoel op beide fronten tekort te schieten. Ik had een baan die ingesteld was op een zorgende vrouw thuis, maar wel het geluk dat ik werkte op de universiteit – een flexibele en tolerante werkomgeving – en voldoende verdiende om goede oppas te betalen. Het feit dat ik het als grote verworvenheid ervoer dat ik beide dingen kon combineren gaf me ook vleugels: hier was een wereld te winnen, ook al bestond de dagelijkse praktijk uit veel plicht en geploeter.

Ik merkte dat er in de loop der jaren niet veel verbetering optrad. Wat wel veranderde waren de eisen van jonge vrouwen aan hun partners: die moesten een deel van de zorg voor huis en kinderen op zich nemen. Deze verschuiving in taken en posities bleek veel moeizamer te verlopen dan die andere beweging: van vrouwen het huis uit en de arbeidsmarkt op. De discussie ging meer over de trage veranderingsbereidheid van mannen, over hun onwil om in te schikken, dan over de derde partij die bij de huiselijke verschuivingen betrokken was: de kinderen, en de vraag wat voor hen het beste was.

Op allerlei manieren is mijn eigen bestaan verknoopt met

de thema's van dit boek: als vrouw met een werkend bestaan die kinderen heeft gekregen, als hoogleraar vrouwenstudies die merkte dat kinderen nauwelijks deel uitmaakten van de discussie, als vrouw met een hoge en veeleisende baan die moeilijk te combineren was met de zorg voor kleine kinderen, gemodelleerd naar een mannenbaan met een zorgende vrouw thuis, en als vriendin van vrouwen die kinderen krijgen uitstelden omdat hun werk het niet toeliet, totdat dit – tot hun grote verdriet – niet meer ging of ze het niet meer aandurfdan.

Kinderen zijn een overgeslagen hoofdstuk, ook in het beleid. En dat is niet alleen een probleem voor werkende vrouwen, het raakt ook de samenleving: de instandhouding van de verzorgingsstaat vereist ruimte voor kinderen.

Er moeten betere antwoorden worden bedacht op de spanningen en de paradoxen rond werk en zorg, en het contrast tussen de retoriek van de tijd en het dagelijks leven.

Het eigen verhaal

Christien Brinkgreve

Ik trouwde toen ik achttien was, ongebruikelijk jong. De aanleiding was mijn zwangerschap – van een man van wie ik hield, dat was het probleem niet. Wel dat ik nog helemaal geen kind wilde: ik wilde studeren, werken en reizen, een eigen bestaan opbouwen. Ik had natuurlijk beter moeten weten, maar voorbehoedmiddelen waren in die tijd, eind jaren zestig, nog niet makkelijk te krijgen; bovendien beleefde ik mezelf niet als iemand die zwanger kon worden, meer als een denkend hoofd dat grote moeite had de wereld te begrijpen en enigszins overzichtelijk te houden.

Ik kreeg een miskraam, die mij heel welkom was. Ik er-voer het kind als iets wat mij van binnenuit opat en mis-selijk maakte, heel anders dan bij mijn zwangerschap ruim vijftien jaar later, toen ik het graag wilde en eraan toe was. Maar toen, op mijn achttiende, voelde ik me door mijn mis-kraam bevrijd van deze indringer; ik kreeg weer toegang tot wat voelde als een eigen leven.

Als kind al leek het mannenbestaan me oneindig veel leuker dan het vrouwenleven. Ik was een vadersdochter en wilde tot elke prijs het leven van de moeders vermijden: die niet-aflatende stroom van klussen die weer opnieuw begon-nen zodra je klaar was, al dat werk dat alleen opgemerkt werd als er iets niet in orde was. Ik wilde reizen als ik groot was. En als ik met mijn zusjes speelde was ik de vader die thuiskwam van zijn werk en voor wie het eten klaarstond. Als adolescent wist ik niet of ik wel kinderen wilde, en ook

over trouwen had ik grote aarzelingen. Veel vrouwen vond ik, eenmaal getrouwd, irritant afhankelijk en vaak een beetje saai. Ze leken wel zonder iets als een eigen wil te leven. Het minder opgesloten mannenbestaan leek me verre te verkiezen. Kinderen hielden vrouwen op hun plaats, maar ook mannen deden dat.

Maar deze man hield van bouwen en van reizen, en vond het vanzelfsprekend dat ik ging studeren en later werken. Dat stelde me gerust, en ondanks de miskraam ging het eenmaal voorgenomen huwelijk gewoon door. Dat hij er ook voor was dat ik zelf zou werken en geld verdienen was in die tijd nog niet erg gebruikelijk. Het was de tijd dat Dolle Mina begon met haar acties en dat Man Vrouw Maatschappij, mvm werd opgericht. Het artikel van Joke Kool-Smit over 'Het onbehagen bij de vrouw', dat in 1967 in *De Gids* verscheen, maakte diepe indruk op me: daar werd op een overtuigende manier vertolkt wat ik op een vagere manier al langer vond. Ik was blij in een tijd te leven waarin ik niet veroordeeld was tot een aan huis gekluisterd bestaan. Maar toen mijn toenmalige schoonzusje zei dat ze toch liever haar eigen eenmansbedrijfje had als moeder thuis dan iedere dag naar kantoor te moeten, werd een eerste kleine bres geslagen in mijn stellige opvattingen over hoe het leven in te richten als vrouw en moeder.

Ik ging studeren, leidde een bestaan als getrouwde vrouw, maar dat hinderde me verder niet om op te gaan in mijn studie, tijd te hebben om te lezen en te praten, en met anderen een blad op te richten, het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*. Ik werd kandidaat-assistent en ging een proefschrift schrijven. Ik was in veel gezelschappen de jongste en het enige meisje, en dat vond ik wel een comfortabele positie: ik mocht meedoen, maar er werd niet al te veel van me verwacht.

Wel was ik intussen gescheiden, maar dat was niet om-

dat ik gehinderd werd in mijn ambities. Die werden juist aangemoedigd. Ook van huis uit: mijn beide grootmoeders hadden gestudeerd en lesgegeven, ik had een trits schrijvende tantes (met veel boeken in de Kluitman-serie, met titels als *Riekje Roodmuts* en *Jet zet door*). De wereld van studie en boeken was me vertrouwd, al hadden mijn ouders op de Academie voor Beeldende Kunsten gezeten. Mijn scheiding maakte wel dat ik het spoor van het werk nog serieuzer nam, en me nog meer richtte op een denkend en werkend bestaan, dat veel met zich meebracht aan plannen en contacten. Eenzaam was het allerminst. En het gevaar van zwangerschap was geweken: voorbehoedmiddelen waren inmiddels makkelijk te verkrijgen. In korte tijd was het gewoon geworden om die te gebruiken. Kinderen wilde ik niet, ze pasten niet in mijn bestaan. Misschien ooit, later.

Als ik terugdenk aan die tijd besef ik met terugwerkende kracht hoeveel duidelijker we toen wisten wat we vonden en wilden, wat de richting was die we voorstonden. Mijn drang om een eigen bestaan op te bouwen strookte geheel met de teneur van het in 1972 opgerichte feministische maandblad *Opzij*. De boodschap van *Opzij* was helder en duidelijk, en is eigenlijk al die jaren onveranderd gebleven: het belang van economische zelfstandigheid van vrouwen staat voorop. Moederschap is een keuze en geen bestemming, laat staan een verplichting, en vooral geen roze wolk, zoals in alle toonaarden wordt benadrukt. Kinderen worden vooral gezien als belemmering voor de carrière van vrouwen. Vrouwen zijn gewaarschuwd voor de armoedeval bij een scheiding, wat in een op de drie huwelijken gebeurt, voor de carrièreval als ze na een paar jaar thuismoederschap het werk weer willen oppakken. Pas op je tellen, en word zakelijker, was de boodschap van *Opzij*.

Ik kon daar goed in meegaan: ook ik was er niet gerust

op hoe het me verder zou vergaan, en wilde op eigen benen staan. Afhankelijkheid was in die tijd een verkeerde houding, die gecorrigeerd moest worden. Autonomie, ont-plooiing, bewustwording waren de slagwoorden. Het was een tijd dat de ramen opengingen, dat van alles mogelijk werd en iedereen mogelijkheden bleek te hebben. Vrouwen gingen schrijven, schilderen, timmeren en accordeon spelen. Bh's werden afgeworpen om zich ook van dit fysieke keurslijf te ontdoen.

Sociologie ging daar niet over, maar de heersende manier van denken in de sociologie sloot hierbij wel aan. Als er verschillen waren tussen mannen en vrouwen waren die sociaal en cultureel bepaald. Biologische verklaringen moesten wijken voor sociologische, en dat versterkte het gevoel van vrijheid: er zijn andere patronen mogelijk, mensen zijn niet gekluisterd aan hun biologische uitrusting. Je zou het een plastisch levensgevoel kunnen noemen, dat paste in de sfeer van bevrijding van oude vastliggende 'rolpatronen', zoals dat toen heette. Macht werd een belangrijk begrip, in alle varianten van overheersing en onderdrukking. Er kwam inzicht in de verborgen manieren waarop patronen van dominantie en onderschikking bleven voortbestaan, en in de taaiheid hiervan. Het woord macht verdrong de begrippen liefde, zorg en bestemming geheel van hun plaats; over de heiligheid van de huwelijksband hoorde je niemand meer. Die eeuwenoude opvatting verdween zo ongeveer uit het bewustzijn.

Het gevoel dat de dingen pasten gaf richting en energie. De redactie van het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, waarvan ik bijna dertig jaar deel zou uitmaken, vormde voor mij een soort van intellectuele familie. Hoe kritisch en 'ongelovig' we zelf ook waren ingesteld, er was toch iets als een paradigma of een aantal ideeën waarmee we werkten: het belang van het sociale, van cultuur, en van machtsver-

houdingen, de samenhang tussen macht en moraal, tussen sociale verhoudingen en emoties, tussen de manier waarop mensen met elkaar en met zichzelf omgaan – en hoe belangrijk het is om alles te zien in de context van de tijd en van zijn wordingsgeschiedenis. Daarmee konden we uit de voeten, en aan het werk. En het viel aanvankelijk goed te combineren met het feministische gedachtegoed. (Voor een deel was en werd het ook een moeizame verhouding, zoals in hoofdstuk 6 aan de orde zal komen.)

Het waren prettige jaren waarin ik me nooit gehinderd of achtergesteld voelde als vrouw. Achteraf gezien verkeerde ik met mijn werk en vriendenkring in een verlichte enclave. Ik had een eigen huis, groot genoeg om in de kelder de redactie van *AST* en het *Rusland Bulletin* te huisvesten en bij financiële krapte de voorkamer aan een schilder te verhuren; een stil beroep, al had ik er niet op gerekend dat hij saxofoon ging spelen en graag tussen het schilderen door wat oefende. Zo had ik nog wel jaren kunnen doorgaan, maar tegen mijn dertigste werd ik soms toch wat zenuwachtig: de tijd van jong en veelbelovend begon in rap tempo te verstrijken. Wat nu leuk en vrij was werd misschien over tien jaar een beetje zielig: zonder man en zonder kinderen.

De ontmoeting met mijn tweede man gaf een andere wending aan het bestaan. Hij maakte grote indruk op me en we deelden een manier van kijken. Hij had al twee dochters, die ik erbij kreeg, om de week in de weekends en in de vakanties. Ik had niet om hen gevraagd, en zij niet om mij. Maar het viel me mee, en ik viel mezelf mee: ik vond het al snel leuke en dierbare kinderen, en kon het beter verdragen dan ik dacht om minder mijn eigen gang te kunnen gaan. Door hen begon ik te merken, als een experiment in vivo, hoeveel kinderen voor me betekenden, wat voor band je met ze kon hebben, en hoeveel belangrijker dat voor me werd

dan weer een artikel en nog een lezing. En – niet onbelangrijk – met deze man, die ik ook als vader meemaakte, wilde ik wel kinderen. Ik was intussen gepromoveerd, in 1984, waardoor ik me in mijn werk zekerder voelde. Ik dacht dat ik een kind wel aandurfde, dat ik het niet zou belasten met het gevoel dat het een belemmering vormde voor al die buitenwereld-dingen die ik ook wilde. En ik begon in te zien dat baan en positie niet zaligmakend waren.

Dit zijn gedachten achteraf. Wat ik in die zomer na mijn promotie vooral voelde was een sterk verlangen om kinderen te krijgen. Niet zomaar iets wat ik ook wel wou, maar als drang vanbinnen. Toen mijn voormalige zwager, hoogleraar in Groningen, iets aardigs zei over mijn laatste boek, kon ik alleen maar zeggen dat ik een baby wou. Waarop hij me verbaasd aankeek en vriendelijk zei: ‘Je kunt toch niet alles willen.’ Jawel, dat was precies wat ik wou: alles.

Ik raakte in verwachting en kreeg een kind, ik was zesendertig; achteraf beschouwd had ik geluk dat ik zo gauw zwanger raakte. Daar had ik toen nog niet zo bij stilgestaan. Dat de kans op mongooltjes toenam wist ik wel, maar dat met het klimmen der jaren de vruchtbaarheid daalt, was mij onbekend. Kort daarop werd ik gevraagd hoogleraar te worden in Nijmegen, in de vrouwenstudies. Dat was wel meer en anders dan ik voor mezelf bedacht had, maar ik vond het een te mooie kans om te laten liggen. Bovendien leek het me bij uitstek een klimaat waar de combinatie van werk en kinderen zou kunnen gedijen.

Inspirerend was het zeker: het Nijmeegse Centrum voor Vrouwenstudies bestond uit interessante en bevlogen vrouwen uit zeer uiteenlopende disciplines. We namen mooie thema’s bij de kop, zoals vrouwen en waanzin – of sekseverschillen in ziekte en gezondheid –, waarin iedereen zich kon vinden en vanuit het eigen vakgebied ideeën aanreikte

en verder ontwikkelde. Naast het meer geijkte gelijkheidsdenken was ook het zogenaamde 'differentiedenken' in Nijmegen tot bloei gekomen. Het was vaak wat duister en ondoorgroendelijk proza, sterk georiënteerd op het Franse filosofische en psychoanalytische denken. Ik had er niet zoveel mee op en was bang dat te veel nadruk op de verschillen tussen de seksen al gauw een rechtvaardiging zou vormen voor ongelijke behandeling. En daar wilden we nu juist vanaf.

Hoe prettig de bevlogenheid ook was, het had ook een andere kant, die de combinatie met kinderen moeilijker maakte: werken bij vrouwenstudies bleek een totale toewijding te eisen. Het was een nieuw gebied dat zich nog moest bewijzen. Wij moesten laten zien dat het bestaansrecht had, dat hier iets gebeurde wat elders niet gebeurde en wat ons wetenschappelijk en maatschappelijk verder bracht. Inspirerend als het werk kon zijn, het was een gulzig instituut, een alles absorberende betrekking. Het belang van de zaak gaf een prettig gevoel van energie en urgentie, maar af en toe ontstond er iets van twijfel aan dit met werk dichtgemetselde bestaan, waarin geen tijd was voor vrienden en familie, laat staan voor kinderen.

In mijn oratie (1987) was deze twijfel wat breder getoonzet: in hoeverre was er in dit geëmancipeerde bestaan waarin vrouwen, ook moeders, konden werken, eigenlijk sprake van bevrijding? Wat ik om me heen zag en ook bij mezelf bespeurde was hollen en draven, een bestaan vol taken en plichten en eeuwig zeurende schuld- en tekortschietgevoelens. 'De belasting van de bevrijding' werd de titel. In kringen van vrouwenstudies werd het niet enthousiast onthaald, of was het op zijn minst omstreden. Ik stelde niet de juiste vragen en twijfel in eigen kring en eigen gemoed werd niet gewaardeerd: men wist waar men heen wilde en men wist waar het aan schortte. Er groeide afstand.

De twijfel werd sterker bij mijn tweede zwangerschap. Dit betekende een 'keuze voor het privé-leven', zoals dat daar toen werd gezien, die niet strookte met de totale inzet die het werk vereiste. Het kwam slecht uit, dat begreep ik maar al te goed, maar toch wou ik het daarom niet laten. Ik had het nare gevoel mijn collega's iets aan te doen wat ze niet verdienden, maar vond het ook een treurige ontwikkeling dat het bevrijdende werk je iets belangrijks zou afnemen: de ruimte om kinderen te krijgen.

Ik besloot elders te gaan werken, in Utrecht, als hoogleraar sociale wetenschappen (1991). In verschillende opzichten dichter bij huis, en minder totaal in zijn eisen. Ik kon me daar met dezelfde onderwerpen bezighouden: mannen, vrouwen en kinderen, en de verschuivingen in hun relaties. Maar ook toen bleef het schipperen tussen de eisen van de betrekking en het verlangen veel van mijn kinderen mee te maken. Op beide fronten heb ik dingen moeten laten schieten.

De combinatie van werk en kinderen was moeilijker dan ik had gedacht. Kinderen zijn juist ziek op momenten dat het niet uitkomt, idealen van eerlijk delen van huishouden en de zorg voor kinderen blijken veel moeilijker te realiseren dan verwacht. Een baan als de mijne is ingesteld op iemand thuis die voor huishouden en kinderen zorgt. En ik bleef – ook op mijn werk, ook als ik de kinderen in goede handen wist – in mijn achterhoofd verbonden met de dingen van hun dag, en vond het toch erg om het eerste stapje te missen. Het eerste woord was gelukkig mama, dat haalde ik wel op het juiste moment binnen.

Er kwamen steeds meer kieren in de ooit vaste ideeën over hoe te leven en te werken. Bij mij overheerste het gevoel van gebiedswinst: dat vrouwen konden werken en het krijgen van kinderen daarom niet hoefden te laten, dat de mogelijkheden verruimd waren in doen en denken. Maar

er waren zaken die anders uitpakten dan we hadden voorzien, en die me minder koersvast maakten. Gevolgen die over het hoofd waren gezien, dingen die anders uitwerkten. Er waren ook artikelen die me de ogen openden, bijvoorbeeld een interview met Dorien Pessers, die het betreunde dat de vrouwenemancipatie neerkwam op een aanpassing aan de mannenwereld en helder formuleerde wat ik zo af en toe ook begon te vinden. En een artikel van Selma Sevenhuijsen, waarin ze wees op het belang van vrouwelijke zorg en zorgzaamheid bleef bij me hangen. Al reageerde ik met 'enkele sceptische notities' over deze hernieuwde toewijzing van 'zorgende deugden' aan vrouwen, en wees ik op de valkuil van de toewijding waarin vrouwen dan al gauw weer konden tuimelen, toch had ik het gevoel dat ze op iets belangrijks wees dat in het debat verloren was geraakt.¹ Iets dergelijks gebeurde bij de oratie van mijn medeauteur Egbert te Velde, *Zwanger worden in de 21ste eeuw: steeds later, steeds kunstmatiger* uit 1991. Hij vond dat een zorgelijke ontwikkeling. Al had hij gelijk, ik reageerde tijdens een aan zijn oratie gewijde workshop wat geërgerd dat een slimme meid nu blijkbaar weer vroeg kinderen moest krijgen, terwijl er net een paar jaar op haar was ingepraat dat ze juist eerst iets van werk en carrière moest maken.

Er werden kortom bressen geslagen in het stevige pakket van ideeën en overtuigingen die een tijdlang de brandstof vormden in leven en werk, maar mijn toon zat nog vast in het vertrouwde vrouwenstudiespoor van gepast wantrouwen tegen boodschappen van buitenaf over hoe vrouwen zich moesten gedragen, zeker als ze afkomstig waren van 'hoge mannen'. Maar ook de boodschappen van binnenuit, uit de kringen van de vrouwenbeweging, beleefde ik als behoorlijk dwingend en hadden voor mij weinig met bevrijding van doen. Die druk om buitenshuis te werken en een plaats op de arbeidsmarkt te veroveren was een nieuwe

dwang geworden, en je kon je soms afvragen of er niet een oude voor een nieuwe dwang was ingeruild.

Wat me ook aan het denken zette was het interview in *de Volkskrant* dat Jan Tromp met mij hield, over de voor- en nadelen van de emancipatiebeweging. Het werd een genuanceerd verhaal, waarin ik me verheugd toonde over de winst in ruimte, gebied en zeggenschap voor vrouwen, maar als nadeel de overbelasting en de chronische moeheid noemde als gevolg van het combineren van een veeleisende baan en de zorg voor kinderen. Dat werd vervolgens de kop – Moe –, de foto liet op dit punt ook niets aan duidelijkheid te wensen over. Ik vond dat vervelend, dat was toch niet de strekking van mijn verhaal geweest. Maar wat me vooral bijbleef waren de reacties: woede, ontstemming, dat had ik niet mogen zeggen, ik was een verwende zeurpiet en toonde me het zwakke geslacht, wat de positie van vrouwen geen goed deed. Het ging er niet om dat het niet waar was, ik had het niet mogen zeggen. Een vriendin van me, sterk, directeur van een groot onderzoeksinstituut en moeder van twee kinderen, legde het me uit: Jij toont ambivalentie, en daar houden mensen niet van. Het heeft me verder gesterkt in het idee dat onwelgevallige waarheden getoond en verwoord moeten worden.

Als ik terugkijk op de thema's van de vrouwenstrijd, dan gaan die voor een belangrijk deel over de strijd voor toegang tot het publieke domein. Maar het ging ook over al die minder goed grijpbare houdingen, de manieren van praten en doen waarmee vrouwen op hun ondergeschikte plaats worden gehouden. Maar over heel veel ging het ook niet of nauwelijks: over liefde, over de band met kinderen. Moederschap werd vooral gezien als organisatorisch probleem. Een van de grimmigste strijdpunten van de vrouwenbeweging, de abortusstrijd, was gericht op het – letterlijk en

fysiek – wegwerken van kinderen. Deze strijd ging om de bevrijding van de bevoogding door mannen – de artsen, de juristen, de ethici, de politici, die de beslissingsmacht hadden over iets wat het leven van vrouwen ingrijpend kon bepalen. Achteraf werd me pas duidelijk hoezeer het ook, zonder dat het zo benoemd en beleefd werd, gericht was tegen kinderen; tegen kinderen als belemmering voor werk en carrière.

Het programma van een beweging is altijd zoveel helderder dan de werkelijkheid, alleen al omdat er in het dagelijks leven meer partijen in het geding zijn – immers ook mannen en kinderen –, en gebiedswinst van de een door de ander als onderschikking wordt ervaren. En wat aanvankelijk als winst wordt gezien – een werkend bestaan voor beiden – kan later als verlies worden ervaren. Omdat het werk de vruchtbare jaren blijkt te hebben opgeslokt en het niet meer van kinderen komt.

We dachten dat we alles konden, dat er geen beperkingen waren. Statistieken over dalende vruchtbaarheid na je dertigste kenden we niet, en zo we ze al kenden, golden ze toch zeker niet voor ons. De wil had terrein gewonnen op het lot en de traditie, en die wil leek oppermachtig. Dat gevoel, de triomf van de wil, is een van de prettigste sensaties van die periode, maar het heeft menigeen later lelijk opgebroken. Het te laat beseffen dat er grenzen zijn aan de vruchtbaarheid is voor velen van mijn generatie een hard gelag geweest, een hoge prijs die ze niet hadden willen betalen, een van de grootste teleurstellingen in hun leven.

Ik heb gelukkig niet de prijs van de kinderloosheid hoeven te betalen. Ik heb wel een andere prijs betaald: jarenlang had ik weinig tijd voor vrienden, boeken, films, ontspanning; en buitenlandse congressen, goed voor het werk en de contacten, heb ik jarenlang nauwelijks bezocht.

Ik denk dat jonge vrouwen van nu hiertoe minder bereid zijn. Die willen alles, maar de kans dat ze vastlopen is niet denkbeeldig. Er zijn er die het aankunnen — een zware baan en een aantal kinderen —, maar er zijn er ook die vastlopen: die geen passende man kunnen vinden die aan hun hoge eisen voldoet, die het gevoel hebben zich geen kinderen te kunnen permitteren vanwege werkdruk, die overbelast raken en burned out, of die te laat bedenken dat ze toch wel een kind willen. Wel laten ze zich minder met een kluitje in het riet sturen en staan ze meer op hun strepen. Ik hoop dat die strepen ook inhouden dat ze ruimte eisen voor kinderen, opdat ze zich thuis en op het werk niet meer in duizend bochten hoeven te wringen.